

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖԵՆՈՄԵՆԸ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԵՎ ՀԻՇՏԱԿԻ ՕՐԿԱ ՎԵՐԱԲԱՆԱԶԵՎՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Հարություն Մարության

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված ձեռնարկների ու միջոցառումների մի զգալի մասն ուղղված էր աշխարհին և Թուրքիային: Մա օրինաչափ էր և ակնկալվում էր, որ այդպես էլ պետք է լինի: Սակայն Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը նաև մի յուրօրինակ սահմանագիծ է, ելակետ ներհայկական խնդիրների լուծման իմաստով: Եվ դրանք քիչ չեն¹: Ստորև համառոտ շեշտադրվում է ընդամենը մեկ կետ:

Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող ամենամյա հիշատակումների ժամանակ, որպես կանոն, շեշտադրումներն արվում են «ցեղասպանության գոհերին», երբեմն էլ, որպես լրացում, հիշվում են հայ ֆիդայիները, ինքնապաշտպանական մարտերը: Սակայն այս «լրացումը», այնուամենայնիվ, մաս չի կազմում պաշտոնական, ինստիտուցիոնալ ձևակերպման, ինչը, մեր համոզմամբ, ուզում ենք դա թե ոչ, բերում է գոհի կաղապարի, գոհի մշակույթի գոյատևմանը նպաստելուն²:

Մինչդեռ Հայոց ցեղասպանության ու մասնավորապես Առաջին աշխարհամարտի տարիներին առկա էին նաև այլ իրողություններ: Ռուսական կայսրության Գլխավոր հրամանատարության պաշտոնական տվյալներով պատերազմի սկզբից ի վեր Արևմտյան և Կովկասյան ճակատներում կռվող հայազգի զինվորների թիվը կազմում էր մոտ 300 հազ. մարդ: Ձևավորվեցին յոթ հայկական կամավորական ջոկատներ՝ իրենց կազմում ունենալով 6 հազ. հոգի³: 1916 թ. նոյեմբերին ֆրանսիական զորքերի կազմում ստեղծվեց հայերից բաղկացած Արևելյան լեգեոնը (ավելի քան 5 հազ. զինվոր), որը 1918 թ. դեկտեմբերին վերանվանվեց Հայկական լեգեոն⁴:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին Օսմանյան կայսրությունում տեղ գտան հայերի մի շարք ինքնապաշտպանական կոիվներ: Նախ՝ նշենք քաղաքներն ու խոշոր բնակավայրերը. Շատախ/Թաղ (1915 թ. ապրիլի 1-մայիսի 14), Վան (1915 թ.

¹ Առաջարկությունների փաթեթն առաջին անգամ բարձրաձայնվել է 2013 թ. մարտին-ապրիլին, առանձին հրապարակման ձևով լույս է տեսել 2014 թ. (տե՛ս Մարության Յ., *Առաջարկություններ Հայոց ցեղասպանության 100-ամեակի նշմանն ընդառաջ*, «Ազդակ» ապրիլեան բացառիկ, Բեյրութ, 2014, էջ 17-24):

² Անդրադարձ երևույթի պատճառներին տե՛ս Մարության Հ., *Հայ ինքնության պարկերազրությունը: Հարոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը*, Երևան, «Գիտություն» հրատարակչություն 2009, էջ 63-66, 70-72:

³ Աղբյուրները վկայում են, որ կամավորական շարժմանը մասնակցել ցանկացողների թիվը շատ ավելի մեծ էր ոչ միայն Հայաստանից և Անդրկովկասից, այլ նաև Ռուսաստանի մյուս վայրերից, արտասահմանյան երկրներից, սակայն Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը, դեկավարվելով կառավարության ցուցումներով, գիտակցաբար չգնաց կամավորների թվի ավելացման (տե՛ս Арутюнян А. О. *Кавказский фронт 1914-1917 гг.*, Ереван, издательство “Айастан”, էջ 296, 297, 317):

⁴ Տե՛ս *Армянский вопрос. Энциклопедия* (отв. ред. Худавердян К. С.), Ереван, Главная редакция Армянской энциклопедии, 1991, էջ 59:

ապրիլի 7 – մայիսի 3), Շապին-Գարահիսար (1915 թ. հունիսի 2-29), Մուշ (1915 թ. հունիսի 26-29), Ֆընտընագ (հուլիսի 6 – 26/օգոստոսի 3), Ուրֆա (1915 թ. սեպտեմբերի 29 – հոկտեմբերի 23), Հաճըն (1920 թ. ապրիլի 1 – հոկտեմբերի 15), Այնթապ (1920 թ. ապրիլի 1 – 1921 թ. փետրվարի 8): Գավառներից. Գավաշ (Վասպուրական)՝ 1915 թ. ապրիլի 3 – մայիսի 11, Փեսանդաշտ (Շատախի գավառ, Վասպուրական)՝ 1915 թ. ապրիլի 14 – մայիսի 10, Յոզղատ գավառի (Անկարայի նահանգ) հայկական գյուղեր՝ 1915-1917 թթ., Սասուն՝ 1915 թ. ապրիլ – օգոստոս, Մուսալեռ (1915 թ. օգոստոսի 7 – սեպտեմբերի 12), Խնուս գավառի հայկական գյուղեր (1915 թ. մայիս), Խոտորջուրի գավառ (1918 թ. հունվարի 20 – մայիս)⁵:

Վերոբերյալից հետևում է, որ որոշ վայրերում հայերը դիմադրել են շատ կարճ, այլ տեղերում՝ շաբաթներ և ամիսներ շարունակ, կազմակերպված ու չկազմակերպված, զինված ու շատ քիչ զենք-զինամթերքով: Երևույթը շատ բազմադեմ է, գնահատականները՝ տարբեր, սակայն հստակ է մեկ բան. հայ քաղաքացիական բնակչությունը ոչ քիչ դեպքերում հենց այնպես չի կոտորվել, չի «մորթվել ոչխարների նման», ինչպես երբեմն հնչում է հարցին պակաս տեղյակ, առավելապես ոչ մասնագիտական շրջանակներում, տարբեր խավերի ներկայացուցիչների առօրյա խոսք ու զրույցում: Կարծում ենք, որ «ոչխարի նման մորթվող ժողովուրդը» չէր կարող 1918 թ. մայիսին՝ դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, պետականության բացակայության պայմաններում, բռունցքվել և հաղթական ինքնապաշտպանական ճակատամարտ մղել Մարդարապատում և Ապարանում, դիմակայել Ղարաքիլիսայում՝ այդ կերպ արդեն արևելահայությանը փրկելով սպառվող ցեղասպանությունից⁶:

Սակայն հայկական իրականության մեջ արդեն շուրջ մեկ դար պաշտոնական կամ ոչ պաշտոնական նշվում է «Հայոց ցեղասպանության զոհերի» հիշատակի օրը: Հայտնի ու դեռևս անհայտ ինքնապաշտպանության կռիվների մասնակիցները այս կերպ նույնպես ներառվում են «զոհերի» շարքը: Տասնամյակներ շարունակ հենց միայն նմա՛ն շեշտադրումն իր հետևից բերում է նաև թերաբժեքության բարդությունների դրսևորումներ, ցեղասպանության հիշողությունը որպես բեռ ընկալելու երևույթներ, որոշ դեպքերում էլ՝ դրանից «ազատվելուն» ուղղված գործողությունների անհրաժեշտության գիտակցում:

Հայտնի իրողություն է, որ հիշողության վրա հենված քաղաքականությունը

⁵ Խնդրի շուրջ քիչ չի գրվել, սակայն վերջին տարիներին լույս տեսած ընդհանրացնող բնույթի, նաև նոր խոսք պարունակող աշխատությունները պատկանում են Ռուբեն Օսիկի Սահակյանի գրչին, որոնցից և օգտվել ենք (տե՛ս Սահակյան Ռ. Օ., *Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին*, Երևան, «Գիտություն» հրատարակչություն, 2005: Նույնի՝ *Ինքնապաշտպանական կռիվները Արևմտյան Հայաստանում 1915 թվականին և ՀՀ Դաշնակցությունը*, Երևան, «Հայ Դատ» հիմնադրամ հրատարակչություն, 2010):

⁶ Որոշ վերլուծությունների համաձայն՝ այդ ճակատամարտերի հետևանքով կանխվեց Թիֆլիսի գրավումը և էապես հետաձգվեց Բաքվի անկումը (այն տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 15-ին): Վերջին պարագան կարևորվում է հատկապես այն հանգամանքով, որ այդ կերպ գերմանական բանակը, որ Մառնի երկրորդ ճակատամարտն էր վարում, չստացավ իր համար այնքան անհրաժեշտ վառելիքը՝ Բաքվի նավթը:

բյուրեղացվում է տանամայակների ընթացքում, և նրա ազդեցությունը հասարակության վրա միանգամից ու անմիջապես չէ, որ երևում է: Երբեմն հիշողության գործոնը լոկ ինքնաբերական դրսևորվում է տվյալ հասարակության համար ճգնաժամային պահերին, երբեմն, համապատասխան մշակվածության պարագայում, մշտապես ներկա է հասարակության ամենօրյա կյանքում, նրա ինքնադրսևորման և ինքնության անքակտելի մասն է կազմում: Այդ քաղաքականությունը բաղկացած է միմյանց հետ անտեսանելի թելերով կապված բազմաթիվ կտորներից, որոնցից յուրաքանչյուրն առանձին վերցրած կարող է և էական չթվալ երկրի քաղաքական ուղղությունը մշակողների համար, սակայն, թերևս, այդ տարրերի համակցումն է, որ կազմում է հիշողության վրա հենված քաղաքականության ամբողջությունը:

Ցանկացած հասարակական երևույթ, որպեսզի այն ավելի ընկալելի լինի, հնարավոր լինի դրան լիարժեք գնահատական տալ ու անել անհրաժեշտ հետևություններ, նախընտրելի է դիտարկել համեմատությունների յուսի ներքո, քանզի հե՛նց համեմատությունների ճանապարհով է, որ ավելի լավ է երևում ցանկացած ազգային երանգ ունեցող երևույթի դրական ու բացասական կողմերը: Արդ, ի՛նչ կերպ վարվեցին նման պարագայում հրեաները:

Հրեաների պարագայում Հոլոքոստի տարիներին գինված դիմադրությունները համեմատաբար ավելի քիչ էին կամ, ավելի ճիշտ կլինի ասել, բնույթով էին տարբեր (մասնակցություն ընդհատակյա գործունեությանը ու այդպիսով՝ Դիմադրության շարժմանը, պարտիզանական ջոկատներին, դիմադրությանը համակենտրոնացման ճամբարներում և այլն), սակայն Հոլոքոստի պատմաբանները խիստ հետևողականորեն մեծ ուշադրություն են հատկացնում այդ թեմային ու մասնավորապես Վարշավայի հրեական գետտոյի՝ ֆաշիստների դեմ ուղղված ապստամբությանը (1943 թ. ապրիլ-մայիս): Եվ եթե հայոց պարագայում Ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր է նշվում Կոստանդնուպոլսի հայ մտավորականության զանգվածային ձերբակալությունների և արքայի սկզբի օրը, ապա հրեաների դեպքում երկարատև քննարկումներից հետո Հոլոքոստի հիշատակի օր է որոշվել հրեական Նիսան ամսվա 27-րդ օրը: Պաշտոնապես այն կոչվում է «Հոլոքոստի և հերոսության հիշատակի օր» կամ «Հոլոքոստի նահատակների և հերոսների հիշատակի օր» կամ (Holocaust and Heroism Remembrance Day կամ Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Day, եբրայերեն՝ Yom Hashoah): Հրեական խորհրդարանը 1953 թ. այդ օրն ընտրել է այն պատճառով, որ այն միջանկյալ տեղ է գրավում Վարշավայի գետտոյի ապստամբության սկզբի և Իսրայելի Անկախության օրվա միջև: Այսպես թե այնպես Հոլոքոստի հիշատակի օրը, ի տարբերություն հայկականի, մի զգալի չափով վերաբերում է պայքարի, կռվելու, մարտնչելու գաղափարին⁷: Նկատենք, որ հրեից ցեղասպանության թանգարանի, որը պաշտոնապես կոչվում է «Յադ Վաշեմ. Հոլոքոստի նահատակների և հերոսների [մասին] հիշողության [ապահովման] իրավասու մարմին» (Yad Vashem. The Holocaust Martyrs'

⁷ Հարցի շուրջ տե՛ս նաև՝ Մարության Հ., Հայոց ցեղասպանության և հրեաների հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները, «Պարմևարանասիրական հանդես», 2011, թիվ 2:

and Heroes' Remembrance Authority), արդեն իսկ անվանումը հուշում է ցուցադրության ուղղվածության, հետևաբար և այցելուների շրջանում ի՛նչ տիպի ինքնության տարրերի ամրապնդման կամ ձևավորման նպատակադրման մասին⁸: Հուշահամալիրը հիմնադրված է 1953 թ. պետության խորհրդարանի որոշմամբ, և ազգային հուշահամալիրի գործառույթները հստակորեն ամրագրված են հիմնադիր օրենքում⁹: Օրենքի ինը հոդվածները պարզաբանում են, թե ո՛վ պետք է հիշվի՝ զոհերը, ընտանիքները, համայնքները, հերոսները, հրեա զինվորները, պարտիզանները, վերջիններիս օժանդակողները և նրանք, ովքեր փորձում էին բարձր պահել իրենց արժանապատվությունը: Այսպիսով, ինը հոդվածներից վեցը հասցեագրված են պայքարին, դիմադրությանը: Սա բավական հստակ դրույթ է: Եվ դրա լուսաբանումը Յադ Վաշեմի հիմնական խնդիրներից է¹⁰:

Հայոց պարագայում նման քայլեր չեն ձեռնարկվել: Անցել է հարյուր տարի: Ունենք Ցեղասպանության տարիների ինքնապաշտպանական կոիվների դեռևս լիարժեք գնահատականի սպասող իրողությունը, ունենք շուրջ քսանհինգամյա ազգային պետականություն, արցալայան հաղթանակների գործոնը: Կարծում եմ՝ վաղուց ժամանակն է վերաիմաստավորել հիշողության օրվա խորհուրդը, ձևափոխել այն, իրականացնել առնվազն շեշտադրումների փոփոխություն և շրջանառության մեջ դնել այլ բանաձևում. «*Հայոց ցեղասպանության զոհերի և ինքնապաշտպանական կոիվների հերոսների հիշարակի օր*»:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖԵՆՈՄԵՆԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԵՎ ՀԻՇԱՏԱԿԻ ՕՐՎԱ ՎԵՐԱԲԱՆԱԶԵՎՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Հարություն Մարության

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը նաև մի յուրօրինակ սահմանագիծ է կամ ելակետ ներհայկական խնդիրների լուծման իմաստով: Մասնավորապես Հայոց ցեղասպանության ամենամյա հիշատակումների ժամանակ, որպես կանոն, շեշտադրումներն արվում են «ցեղասպանության զոհերին», երբեմն էլ, որպես լրացում, հիշվում են հայ ֆիդայիները, ինքնապաշտպանական մարտերը: Սակայն այս «լրացումը», այնուամենայնիվ, մաս չի կազմում պաշտոնական, ինստիտուցիոնալ ձևակերպման, ինչը բերում է զոհի կադապարի, զոհի մշակույթի գոյատևմանը նպաստելուն: Մինչդեռ հայ զինվորականներն ակտիվորեն մասնակցել են Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռազմական գործողություններին, իսկ Հայոց ցեղասպանության տարիներին Օսմանյան կայսրությունում տեղ են գտել հայերի

⁸ Մանրամասն անդրադարձ այս հարցերին տե՛ս Haß M., *The Politics of Memory in Germany, Israel and the United States of America*, “The Canadian Centre for German and European Studies, Working Paper Series” Number 9, էջ 6-12: Հարցի շուրջ տե՛ս նաև Մարության Հ., *Հայ ինքնության պատկերագրությունը...*, էջ 65:

⁹ Տե՛ս http://www.yadvashem.org/yv/en/about/pdf/YV_law.pdf:

¹⁰ Տե՛ս Haß M., *նշվ. աշխ.*:

մի շարք ինքնապաշտպանական կռիվներ: Առաջարկվում է վերաիմաստավորել ապրիլի 24-ի հիշողության օրվա խորհուրդը և շրջանառության մեջ դնել «Հայոց ցեղասպանության զոհերի և ինքնապաշտպանական կռիվների հերոսների հիշատակի օր» բանաձևումը:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, ինքնապաշտպանություն, հերոսներ, հիշատակի օր:

THE PHENOMENON OF SELF-DEFENSE DURING THE YEARS OF THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE PROBLEM OF REFORMULATION OF THE MEMORY DAY

Harutyun Marutyun

SUMMARY

The Genocide Centennial is also a milestone and a starting point for addressing of national issues as well. As a rule, every year references to the Armenian Genocide tend to focus on the “genocide victims” and sometimes by extension on the Armenian fedayis and self-defense battles. Yet no official mention of them is made, which perpetuates the victim mentality on a scale of the whole nation. Meanwhile soldiers of Armenian descent actively participated in the hostility of the WWI, and during the Genocide several self-defense battles of Armenian people took place in the Ottoman Empire. It is suggested to review and reformulate the meaning of the April 24 Remembrance Day and rephrase the commonly accepted wording into “*The Armenian Genocide Victims and Self-Defense Battles’ Heroes Remembrance Day.*”

Keywords: Armenian Genocide, self-defense, heroes, memory day.

ФЕНОМЕН САМООБОРОНЫ В ГОДЫ ГЕНОЦИДА АРМЯН И ПРОБЛЕМА ПЕРЕФОРМУЛИРОВКИ ДНЯ ПАМЯТИ

Арутюн Марутян

РЕЗЮМЕ

Столетняя годовщина Геноцида армян – это также своеобразный рубеж, отправная точка для обращения и к внутриармянским проблемам. Как правило, каждый год дискуссии и публикации о Геноциде армян концентрируются на жертвах и только иногда, в дополнение к этому, упоминаются фидаины и бои самообороны. Однако это дополнение не является частью официальной, институциональной формулировки, что приводит к укреплению образа жертвы. Между тем в годы Первой мировой войны армянские воины активно участвовали в боевых действиях, а в годы Геноцида армян в Османской империи имели место оборонительные бои армянского населения. Предлагается переосмыслить День памяти 24 апреля и ввести в оборот иную формулировку – “*День памяти жертв Геноцида и героев самообороны*”.

Ключевые слова: Геноцид армян, самооборона, герои, день памяти.